

lijks tot de sfeer van 'recreatie' gerekend kunnen worden: de dagelijkse koorzang, de architectuur, de beeldhouwkunst van een franciscaan die daarmee tevens in zijn levensonderhoud voorziet.

Gelukkig doet deze kwestie er voor de lezer weinig toe. Of de besproken activiteiten nu tot de vrije tijd behoorden of niet, ze zijn boeiend genoeg. *Creatie en recreatie* werpt licht op een fenomeen dat bijna elke bezoeker van een rooms-katholieke kerk of van een (voormalig) klooster opvalt: het indrukwekkende spectrum aan beeldende kunst, met daarnaast de erfenis van een rijke muzikale cultuur. De sporen daarvan zijn overal te vinden, tot op de antiekmarkt toe. Lastiger is het voor de buitenstaander om gegevens te vinden over de scheppers van al die religieuze expressie, voor zover die niet behoorden tot de selecte groep van nationaal bekende kunstenaars.

Zo voorziet dit boek in een behoefte, ook aan protestantse zijde. Het artikel van Otto Lankhorst over de *lectio* in de kloosters is meteen al een mooi stuk, dat laat zien hoe het lezen aansloot op het dagelijks handwerk (hoofdstuk 48 van de Regel van Benedictus, *De opera manuum cotidiano*). Edith Haverkamp-Wesselink schetst het hoge niveau – en de diversiteit – van de muziekcultuur in contemplatieve vrouwenkloosters. Ook dit artikel hanteert een verhelderend achtergrondkader, met onder andere een tabel met de vaste tijden voor het officie in slotkloosters vóór Vaticanum II. Onderwerp van Marie-Antoinette Willemsen is de in 1931 geboren beeldhouwer Rik van Schil OFM. De eerbied voor de natuur en voor het lichamelijke ziet Van Schil als typerend voor de spiritualiteit van Franciscus. Zo behoort tot zijn oeuvre, wellicht verrassend, een 'Japans naakt'.

Bij de nonnen presenteert Tim Graas de biografie van een reeks 'schilderende, beeldhouwende en vormgevende' kloosterzusters. Dit zijn indringende portretten, die nauwelijks onder één noemer te brengen vallen. Noch voor Graas noch voor zijn lezers is het gemakkelijk om te bepalen of de creativiteit van deze vrouwen een product was van hun kloosterlijke bestaan, of juist een vorm van reactie daarop. De drie besproken kunstenaars van de salesianen van Don Bosco lijken meer ruimte gekregen te hebben in de manier waarop zij zich door de wereld bewogen. Pierre Eijck ontwikkelde zich tot edelsmid, Kees Heeren tot grafisch vormgever.

Creatie en recreatie geeft zo op tal van manieren

inkijkjes in het 'rijke roomse leven', waar de schone kunsten zich in meer aandacht mochten hevergen dan in het calvinisme van de vroege twintigste eeuw. Soms is het verschil overigens betrekkelijk. Cultuur en ontspanning op de door Marieke Smit en Marieke Smulders beschreven lycea en internaten laten zich moeiteloos herkennen in hun tegenhangers aan protestantse zijde. Hetzelfde geldt voor de aandacht voor sport bij de jezuïeten (Joep van Gennip).

Last but not least biedt de bundel ook nog enkele deskundig geschreven artikelen over gebouwen en het daarvan gemaakte gebruik: het buitenhuis Emmaus van de seminaristen van Wittem (door Vefie Poels), de art nouveau van de ursulinen van Onze-Lieve-Vrouw-Waver (door Mario Baeck) en tenslotte het bouwkundige oeuvre van broeder Albert Sloodmaeckers SJ (Paul Begheyn SJ).

Al met al levert de bundel een lezenswaardig geheel op. Een compliment verdienen auteurs en redactie voor hun heldere toelichtingen: de teksten voldoen aan wetenschappelijke eisen, en spelen het tegelijk klaar om toegankelijk te blijven voor de geïnteresseerde leek. Een kritische opmerking betreft de inleiding. Die baseert zich op het werk van de godsdiensthistorica Karen Armstrong, zonder dat uit de artikelen duidelijke argumenten naar voren komen dat Armstrongs theorie van religieuze verbeelding bevestigd wordt door de inhoud van de hier besproken bijdragen. Op zijn minst had die stelling in een afzonderlijke conclusie verdedigd moeten worden. Dat de in het boek besproken religieuzen zich herkend zouden hebben in de beschrijving van God als 'niet iets feitelijks, maar product van de scheppende verbeelding' valt vooralsnog te betwijfelen. –

¶ Jan Ridderbos (m.m.v. G.C. Hovingh), *Predikanten in de frontlinie. De gevolgen van deelname aan het (kerkelijk) verzet in Nederland tijdens WO II*, Barneveld: De Vuurbaak, 2015 = AD Chartasreeks nr 26. ISBN 978 90 5560 504 0, €22,50

¶ Maarten J. Aalders

In 2011 bezorgden de historici dr. G. Harinck en dr. G.J. van Klinken een bundel artikelen onder de titel *Van kansel naar barak. Gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van herinnering* (Zoe-termeer 2011). Daarin werd aandacht gevraagd